

Микола РЯБЧУК

БІЛА ШКІРА, ЧОРНА МОВА

I. ТРАВМАТИЧНИЙ ДОСВІД КОЛОНІАЛЬНОГО УПОКОРЕННЯ

Назва цієї статті є аллюзією до класичної праці Франца Фанона «Чорна шкіра, білі маски», опублікованої у Парижі майже 70 років тому і відтоді перекладеної багато разів у багатьох країнах. Окрім суто інтелектуальної провокації, головною метою статті, а точніше – англомовної доповіді на листопадовій конференції в Празі, було перевірити застосовність психоаналітичного методу Франца Фанона до вивчення українського колоніального досвіду та подібних квазіколоніальних ситуацій, у яких відмінності між колонізаторами й колонізованими не мали расового характеру.

Стаття складається з трьох автономних розділів. У першому – розглянуто основні ідеї франко-мартинікського дослідника під кутом їхньої придатності до моїх конкретних аналітичних потреб. Другий розділ з'ясовує, якою мірою і в чому саме українська ситуація може вважатися колоніальною та в якому сенсі українська мова, упосліджена колонізаторами, може служити аналогом фанонівської «чорної шкіри». Третій розділ присвячений українським постколоніальним проблемам, зокрема маргінальному становищу української мови у багатьох регіонах і сферах сьогоденного життя.

Стаття закінчується висновком про те, що здобуття формальної політичної незалежності є необхідною, проте недостатньою умовою розумової емансипації від імперського центру та подолання психологічної травми, спричиненої колоніалізмом. Потрібне також належне усвідомлення колоніального досвіду, демонтаж неокolonіальних дискурсів та інституцій і кардинальна ревізія соціально-економічних відносин, на які ті дискурси та інституції досі спираються.

(1) Перепрочитання Фанона

Франц Фанон (1925-1961), чорношкірий французький лікар із Мартиніки, спробував був деконструювати психологічні механізми колоніального поневолення на підставі зроблених ним психоаналітичних спостережень при лікуванні як білих, так і чорношкірих пацієнтів. Він відзначив, що зіткнення білої й чорної рас у колоніальних умовах «породжує масивний психоекзистенційний комплекс». ¹ Контакт виявляється травматичним для обох сторін, оскільки, з одного боку, породжує в чорних глибокий комплекс неповноцінності (включно із підсвідомою ненавистю до себе й до власної раси), а з іншого боку, формує комплекс расистської зверхності в білих, який виявляється теж руйнівним для їхньої психіки. «Почуття неповноцінності колонізованих є похідним від європейського почуття вищості. Маймо відвагу сказати прямо: *Неповноцінних істот творять расисти*» (FF 93).

Абориген, «відкритий» білими, не існує сам по собі; він існує лиш *обіч європейця*. Прибуття білих на [скажімо] Мадагаскар руйнує не лише його обріді, а й логічні механізми. Острів на кшталт Мадагаскару, захоплений «піонерами цивілізації»... втрачає свою підставову структуру» (FF 97).

Франц Фанон інтуїтивно відчув те, що згодом до-

кладніше обґрунтують антропологі: що кожна культура – гомеостатична і, відтак, самодостатня і повноцінна, – принаймні допоки задовольняє потреби відповідного суспільства. Як живий організм і цілісна структура, вона має оцінюватися передусім ізсередини, а отже, не може вважатися неповноцінною, нижчою чи неповною, поки сповна виконує свої функції і належно задовольняє потреби своєї спільноти.

Гомеостатичність не тотожна, однак, герметичності; жодна культура не розвивається ізольовано, без зовнішніх запозичень. Та одна річ, коли ці запозичення відбуваються добровільно, через дифузії ідей і стилів, унаслідок їхньої звичайної привабливості, інша річ – коли вони стають результатом примусу, прямим чи опосередкованим наслідком військового, політичного та соціально-економічного домінування.

Колонізатори не просто приносять в аборигенну культуру свої зовнішні судження, вони накидають свої критерії, проєктують на аборигенів свою цивілізаційну матрицю як буцімто «вищу» та «універсальну». Прикметно, що культурне домінування утверджується в колоніях зовсім не за допомогою Данте і Леонардо, Баха й Бетовена, – аде тубільцям цілком вистачає їхньої традиційної культури, без непроханого європейського імпорту. Домінування утверджується насамперед зброєю, технікою, усім тим, що допомагає підкорити тубільців і примусити їх до послуху. Допіру тоді приходить поняття расової і культурної вищості – для легітимізації загарбань та приборкання тубільців, а відтак і для інфекування їх комплексом неповноцінності та подальшого розумового поневолення. Зверхність білих над чорними утверджується зовсім не через «вищу» (буцімто) культуру, а через банальне збройне насильство, соціальне виключення та економічний визиск.

Щоб відчутти себе «неповноцінними», аборигени повинні поглянути на себе очима «Іншого» – «очима Заходу», як написав був понад сто років тому наш видатний земляк Джозеф Конрад. Вони повинні вступити у безнадійну для себе й безпрограшну для чужинців гру – у процес порівнювання себе із ними за їхніми правилами та критеріями. Аборигенне суспільство, за спостереженням Фанона, – невротичне, воно – «суспільство безустанного порівнювання» (FF 213).

«Коли негр вступає в контакт із білим світом, його чутливість загострюється. Якщо його психічна структура слабка, відбуваються колапс його еґо. Чорношкірий перестає поводитись як самостійний дієвець. Метою його поведінки стає «Інший» (в личині білого), бо ж тільки Інший може надати

йому цінність і визнання... Негр – це безупинне порівнювання. Він obsесійно перейнятий самооцінюванням та відповідністю стороннім критеріям. Щоразу, коли він вступає в контакт з кимось іншим, виникає питання самооцінки. Абориген не має власних, внутрішніх цінностей і чеснот, вони завжди залежать від присутності Іншого» (FF 154, 211).

Головне у Фанонових спостереженнях – що аборигени не тільки звикають дивитись на себе очима колонізаторів, а й некритично засвоюють їхній погляд, інтерналізують його як «нормальний» – з усіма його расистськими стереотипами та супрематистськими упередженнями. Вони, як сказав колись Жан-Поль Сартр про євреїв, «самі затрунюються стереотипами, що витворили про них інші».² У рамках цих расистських стереотипів аборигени назавжди припечатані до «тамтамів, канібалізму, розумової неповноцінності, фетишизму, расової ущербності, работоргівлі та, понад усе: «Sho' good eatin'» (знущально спародійованої мови. – М.Р.). Вони не мають жодної вартісної культури, жодної цивілізації, жодного «тривалого історичного минулого». «Чи ж не тому чорношкірі намагаються нині будь-що довести білим існування негритянської цивілізації... Хоч-не-хоч, а неграм доводиться зодягати ліvreю, пошити для них білими». Вони буквально зіткані білими з «тисячі різних подробиць, оповідок та анекдотів» (FF 34, 111-112).³

Шкільна освіта у поєднанні з масовою культурою відіграє особливу роль у моральному поневоленні та розумовому підпорядкуванні аборигенів. «Існує цілий набір постулатів, серія тез, які тонко й повільно – за допомогою книг, газет, підручників, реклам, фільмів, радіо – торують шлях до розуму кожного індивіда і формують його бачення світу і групи, до якої він належить... Чорношкірий школяр, якому розказують на уроках про «наших предків галлів», мимоволі ототожнює себе з ними, з носіями цивілізації, з білими, що несуть світло істини – бездоганно білої істини. Так формується ідентичність – юний негр засвоює погляди й настанови білої людини» (FF 147, 152).

Одним із ключових елементів підпорядкування аборигенів є приниження, стигматизація та маргіналізація їхньої мови. У школах їх призвичаюють до осмішування їхнього «діалекту». «У деяких родинах повністю забороняють використання місцевої мови, і матері сварять дітей за її уживання». Як негр, пише Фанон, «я мушу напружено стежити за своєю мовою, бо саме за нею мене оцінюватимуть». У підсумку, «всі колонізовані, тобто всі народи, у душах яких загіздився комплекс неповноцінності внаслідок смерті їхньої власної культурної самобутності, стикаються лицем до лица з мовою народу-цивілізатора, з культурою метрополії. Колонізовані можуть піднятися над статусом дикунів, над своїми джунглями лише мірою засвоєння метрополітальних культурних стандартів. Вони стають білими – мірою зречення своєї чорної шкіри, своїх джунглів» (FF 18, 20).

Місцева мова – важливий, хоч і не завжди головний (як у випадку українців) елемент «чорношкірості»; він, як і темна шкіра, зазвичай достатньо помітний, щоб ставати об'єктом символічної, а подеколи й фізичної агресії. Відповідно, цілком природним стає бажання позбутися цього дискомфортного, небезпечного елемента – приховати, замовчати, зректись, забути. «Чорношкірий, який прибуває до Франції [із колонії], змінюється не тільки тому, що то саме Франція дала йому Монтеск'є, Руссо і Вольтера, а й тому, що вона дала йому лікарів, губернаторів, незліченних дрібних службовців, податкових і митних інспекторів, воєначальників, поліцаїв. Тож, повернувшись додому,

він відповідає лише французькою і часто навіть удає, ніби не розуміє місцевого «діалекту». Він розповідає про Оперу, якої насправді ніколи не бачив, хіба що зоддалік, а головне – він засвоює зневажливе ставлення до співвітчизників» (FF 23-24).

Ситуація досить знайома тисячам українців, які переїжджають зі своїх сіл до міст – зі злидених «внутрішніх колоній» до метрополітальних центрів, а тоді, повертаючись вряди-годи домів, підтверджують давнє Фанонове спостереження: «всі народи в умовах колонізації виробляють ту саму модель поведінки» (FF 25). Причини цих перетворень прості й соціально вмотивовані: чорні хочуть зробитися білими, щоб «змусити білих людей визнати в кожному з них людську істоту» (FF 98).

А що кожна мова є певним баченням світу й певним способом мислення, то її зречення й заміна метрополітальним суржиком зумовлює також світоглядну дезорієнтацію та еклектичний («суржиковий») менталітет. «Негритянський комплекс неповноцінності проявляється особливо гостро серед найосвіченіших, котрі мусять змагатися з ним неперервно», – будучи «майже білими» за своєю мовою, культурою та освітою, проте не в змозі подолати останній бар'єр, який відокремлює їх, чорношкірих, від білої раси «справжніх людей». Це штовхає аборигенів до «постійної боротьби з власним образом», спонукає жити «в роздвоєнні, яке виявляється надзвичайно невротичним» (FF 25, 192, 194).

Що ж до білих, котрі витворюють «негрів» і утверджують свою гадану вищість над ними на підставі самої лиш расової інакшості, то Фанон проводить тут дотепну паралель із пара-логікою антисемітизму. Він цитує Сартрову дефініцію антисемітизму як «снобізму дрібних людців»: «Його поширюють найчастіш представники середнього класу, котрі не мають ані землі, ані дому, ані замку... Трактуючи євреїв як меншовартісних і зловісних істот, вони тим самим утверджують власну будцімто-прналежність до еліти».⁴ З цієї настанови випливає й інша двозначність, влучно помічена Гомі Бабою: «Вимагаючи [від негра]: «Стань білим або зникни!» – колонізатор сам потрапляє у пастку амбівалентності, хворобливого борсання між фантазіями мегаломанської величі та параноїдального переслідування».⁵

Слідом за Карлом Густавом Юнгом, Фанон ототожнює «чуже» з таємничим, незваним, потенційно зловісним: «Цей механізм проекції, чи, коли завгодно, перенесення, описаний у класичному психоаналізі. Щоразу як я відкриваю в собі щось незнане, щось гідне осуду, я маю один лиш вихід – позбутися цього, приписати його походження комусь іншому. Таким чином я усуваю подразник, що може порушити всю мою душевну рівновагу... Проектуючи власні підсвідомі бажання на негра, біла людина поводитьсь так, ніби негр і справді ті бажання має» (FF 165, 190).⁶ Нарікання на «примусову українізацію», що лунають насамперед там, де ніякої «українізації» нема й близько, можуть служити яскравим прикладом «перенесення» (проекції) колонізаторських комплексів на тубільців і приписування їм зловісних намірів, випродукованих власною підсвідомістю. Фантазія переслідування проявляється тут як зворотний бік фантазії мегаломанської величі – уявної приналежності до «Русского мира» та його гаданої культурно-цивілізаційної вищості.⁷

Те, що подібні твердження жодною мірою не узгоджуються з реальністю, не має істотного значення. «Вони ґрунтуються на уявному, паралогічному», – як і все в міфологічному мисленні. Франц Фанон використовує юнгівську категорію «колективного свідомого» (і «колек-

II. СОРОМ'ЯЗЛИВИЙ КОЛОНІАЛІЗМ

тивного підсвідомого»), проте інтерпретує її раціональнішим чином, без сумнівних посилань на «колективну тінь», «генетичну пам'ять» та «архетипи». Для нього це «всього-на-всього сума передсудів, міфів, колективних настанов певної групи», «результат невідрефлексованого завоювання культури» (*FF* 177, 188, 191).

Саме тривкістю колективного підсвідомого й зумовлюється тривале збереження колоніальних комплексів і стереотипів у постколоніальних суспільствах після того, як політичні і навіть соціально-економічні передумови їхнього виникнення зменшились або й зникли. Підсвідомість і надалі репродукує їх на рівні культурних звичаїв і соціальних норм. Вони можуть тривати, у принципі, безконечно, допоки успадкована від колоніалізму структурна соціально-економічна нерівність їх підтримуватиме.

Посилання

¹ Franz Fanon, *Black Skin, White Masks*, trans. Charles Markmann (London: Pluto Press, 1986), 14. Подальші посилання на Фанона – безпосередньо в тексті: (*FF* 14).

² Jean-Paul Sartre, *Anti-Semite and Jew*, trans. George Becker (New York, Grove Press, 1960), 95.

³ Українці подібним чином виводять своїх історичних предків від доісторичних ариїв на підставі самої лише звукової подібності їхньої назви до архаїчного українського слова «орії».

⁴ Sartre, 26-27.

⁵ Homi Bhabha, «Foreword: Remembering Fanon», in Franz Fanon, *Black Skin, White Masks* (London: Pluto Press, 1986), xx.

⁶ Пор. спостереження Гомі Баби: «Цей процес [іншування] можна помітити в обміні поглядами між аборигеном і колоністом, який структурує їхні взаємини у формі параноїдальної фантазії безмежного володіння та його заперечення: «коли їхні погляди перетинаються, колоніст констатує занепокоєно: «Вони хочуть посісти наше місце» (Bhabha, «Foreword», xv). Кілька років тому подібного висновку дійшов і український експерт, намагаючись зрозуміти, звідки у колоністів та їхніх ідеологів раз-у-раз виникає й артикулюється «страх помсти, страх «остаточного вирішення російського питання?»» Адже нема жодних фактів, які б нашоувували на такі думки, – жодних репресій, звільнень з роботи чи побиття за російськомовність. «Усі страхи, – висловлює єдине логічне припущення автор, – від психологічної проекції... Особа думає, як вона зробила би чи подумала б на місці іншого, і сприймає свій образ іншого як реального іншого – відповідно, поводить ся так, ніби ці прогнозовані у власній голові дії іншого вже вчинені». (Орест Разумков, «Галицький сепаратизм. Як є», *Збруч*, 25.09.2017).

⁷ Ні соціологічні опитування, ні емпіричні спостереження не підтверджують істотного порушення прав російськомовців (напр., відмови їх обслужити чи відповісти на їхнє звернення російською мовою); єдина форма «примусової українізації» (у їхній уяві) стосується лише цілком легітимної (і з погляду права, і з погляду етики) вимоги використання української мови певними категоріями працівників при виконанні певних фахових обов'язків. Саме це, схоже, й викликає роздратування тих десяти відсотків респондентів, котрі в недавньому опитуванні заявили про «постійне порушення в Україні прав російськомовних громадян». (Центр Разумкова та Фонд «Демократичні ініціативи», *Українська мова: шлях у незалежній Україні*, 17.09.2020). Пор.: *Euromaidan Press*, «Russian-speakers having problems with Ukrainian language more myth than reality, poll reveals,» June 7, 2017.

Застосовність Фанонових інтерпретацій до українських реалій залежить від того, чи готові ми визнати Україну колонією Росії і, коли так, то в яких саме аспектах.¹ Питання не є однозначно простим, оскільки Україна, як і Ірландія, займала «аномальну позицію – водночас у Європі і за її межами».² Ні Москва, ані Лондон «не вважали Україну та, відповідно, Ірландію частинами своїх імперій; радше – вбачали у них частину самих метрополій, назавше пов'язану з центром спільною долею». Понад те, чимало місцевих жителів – «малоросів та англо-ірландців – пишалися своєю подвійною, місцевою та імперською, ідентичністю і не бачили жодної суперечності в одночасній лояльності до свого регіону і до імперії».³ З іншого, однак, боку, далеко не всі малороси або ірландці поділяли прихильне ставлення до імперських господарів і далеко не всім було до вподоби їхнє власне становище та становище їхнього краю в імперії. Це, власне, й робить питання колоніалізму в Ірландії та Україні вкрай складним і неоднозначним.

Російське владарювання Україною було, безумовно, колоніальним, якщо тільки ми визнаємо колонією кожен етнічно/національну спільноту, позбавлену політичних, економічних та мовно-культурних прав чужоземною владою, і трактуємо колоніалізм як «тривале управління іншою расовою чи етнічною групою, поєднане з політикою економічного висиску та примусової акультурації».⁴ Україна була позбавлена своїх прав після скасування Гетьманщини у 1764-му, а згодом – у більш лицемірний і вигадливий спосіб – після перемоги російських більшовиків над УНР у 1920-му.⁵

Тим часом ті, що заперечують колоніальний статус України у царській та советській імперіях, наголошують, що вона була інтегральною частиною обох імперій, а не їхнім заморським володінням, тобто була більш схожа на Шотландію, ніж Індію чи навіть Ірландію. А головне – українці не відрізнялися расово від панівної групи (і, взагалі, не вважалися іншим народом), а отже й не зазнавали виключення чи дискримінації за етнічною ознакою. Як пише канадський дослідник, «століття масових міжетнічних контактів та змішаних шлюбів у контрольованій росіянами державі спонукали багатьох українців і росіян вважати себе тісно спорідненими. Для них СРСР справді не був імперією, а радше – спільним підприємством, ліквідувати яке не було жодної потреби; їх обурювало саме припущення про «російське колоніальне домінування»».⁶

Відсутність чіткого расового бар'єру між колонізатором і колонізованим справді робить український випадок суттєво відмінним від колоніальних ситуацій, описаних Фаноном фактично у «маніхейських категоріях – як буцімто складених із двох взаємовиключних частин, що викликають супротивні реакції». В Україні, як і в Ірландії, виникали різноманітні гібридні форми, роблячи категорію «малороса» (чи «англо-ірландця») досить поширеною і багатозначною. І там, і там, попри колоніальне гноблення, імперський проект справді «сприяв модернізації колоніальних суспільств, закладаючи таким чином підвалини менш конфронтаційних взаємин з колонізованими».⁷ В обох випадках різні аспекти колоніального досвіду підтверджують неконфронтаційну співпрацю.

Формально українці могли зробити будь-яку кар'єру в імперських структурах і багато хто її справді робив – як і шотландці, валлійці та ірландці у Британській імперії. Можна скласти чималий список етнічних українців, які обіймали найвищі посади у царській адміністрації, а згодом і в більшовицькому керівництві. Українці, як стверджує дехто, були співзасновниками і співвласниками імперії, тож

повинні радше пишатися її спадщиною, ніж відкидати і заперечувати.⁸

Цей аргумент не цілком безпідставний, оскільки ґрунтується на слушних засновках («винайдення» Російської імперії українськими інтелектуалами, заангажованими Петром Першим до проекту державної модернізації), проте провадить до хибних висновків, оскільки ігнорує подальшу долю цього спільного малорусько-великоруського підприємства, по-рейдерськи захопленого невдовзі великоросами. Первісний задум українських освічених кліриків, які на межі XVII-XVIII ст. створили концепцію Малої і Великої Русі, взоровану на античну Малу і Велику Грецію, був досить простий і по-своєму раціональний: стати рівноправними партнерами у проекті імперіотворення, компенсуючи в цьому «акціонерному товаристві» мализну свого фізично-географічного внеску величчю внеску історико-символічного. Адже саме Київ мав незаперечну символічну вагу як колицка русько-православної цивілізації – достоту як Мала Греція-Еллада щодо Великої Греції пізніших середземноморських і малоазійських розселень. Саме для актуалізації символічного значення Києва, а разом і власного, вони й скористалися мало/велико-грецькою аналогією, і навіть винайшли ідею історичної тяглості між Києвом та Москвою – не лише династичної й еклезіастичної (про це московити згадували й раніше), а й незваної їм тяглості політичної.⁹

Протягом XVIII століття великороси успішно присвоїли собі київську спадщину, а разом з нею й контрольний пакет акцій у «спільному підприємстві», сконструйованому начебто на рівних паях із малоросами. Україна стала тим, чим урешті й мусила стати, – малоросійською провінцією великоросійської імперії, а малороси – її лояльними підданими. Колонізація України відбулася двома шляхами – династичним, через поступову кооптацію й русифікацію місцевих еліт, та поселенським – через дедалі інтенсивніше переселення етнічних росіян на новонабуті землі, зокрема до міських центрів, що почали бурхливо розвиватись у XIX ст.¹⁰

Як наслідок, в Україні сформувалась типова колоніальна ситуація, у якій автохтонам дісталася роль культурно пригноблених і економічно маргіналізованих жителів сільського «третього світу», тимчасом як росіянам (а згодом і урбанізованій-русифікованій частині автохтонів) – роль носіїв «вищої» цивілізації, представників «культурнішого», заможнішого, розвиненішого «першого світу». Закріпачення селян у Російській імперії (1783) та їхнє фактичне перетворення у безпаспортних і безправних колгоспних рабів у сталінському СРСР ще дужче поглибило прірву між цими двома світами. Українськість зробилася стигмою – знаком відсталості, неповноцінності і відсутності будь-яких перспектив у модерному світі.

Зверхнє ставлення до «селюків» і, взагалі, до «провінціалів» характерне не тільки для України; тою чи тою мірою воно зустрічається в різних країнах, зокрема й у Росії, відбиваючи загальну модель домінації й, відповідно, зверхності «першого світу» над «третім», міських центрів над сільською периферією. В цьому сенсі російська провінція («глубінка») була для імперського центру такою ж внутрішньою колонією, як і провінція українська; там і там селян однаково закріпачували, визискували, іншували й осмішували у міських центрах. Але й була фундаментальною різниця.

У російських «внутрішніх колоніях» колонізатори й колонізовані належали до того самого етносу («народу») і розмовляли більш-менш тією самою мовою. На українських землях «перший світ» розмовляв російською, тимчасом як «третій світ» – світ колгоспників-кріпаків і міських чор-

норобів-мігрантів – розмовляв українською. Тут, на відміну від Росії, квазі-колоніальні відносини були етнізовані. Так само етнізованими тут виявилися й класові відносини: міські росіяни й російськомовці репрезентували тут передовий клас пролетарів, тимчасом як сільські україномовні українці репрезентували відсталіший або й узагалі реакційний клас «куркулів». Таким чином «чорношкірність», тобто відсталість, убогість і упослідженість супроти заможніших і класово прогресивніших жителів міст асоціювалися тут не просто з сільським походженням та нижчим (селянським) соціальним статусом, а саме з українським походженням, з нижчим статусом української мови й культури, з меншовартістю сільських україномовних «чорних» супроти міських російськомовних «білих».

Саме мова стала головним об'єктом стигматизації, найвиразнішим знаком приналежності до «гіршого» світу, до нижчої раси сільських примітивів, найнижчої касты колгоспних рабів, маргіналізованої у своїх злиденних селах (Фанонових «джунглях») і осміюваної у міських анекдотах та панівній популярній культурі.¹¹ Мова справді зробилася для українців їхньою «чорною шкірою», проте в цій подібності була і суттєва відмінність: на відміну від африканців, українці могли досить легко тієї своєї «чорної шкіри» позбутися, скинути її разом із «ганебним» сільським походженням і зробитися «білими» – принаймні у другому поколінні. І мільйони українців саме так і робили. При цьому вони не тільки засвоювали мову колонізаторів, а й часто інтерналізували їхнє зверхнє, зневажливе ставлення до аборигенів – цілком у дусі Фанонових співвітчизників: «Для антильця цілком нормально бути анти-негритяським. Через колективну підсвідомість він засвоює всі архетипи, притаманні європейцям» (FF 191). Самі прізвиська, якими колонізатори описують автохтонів, мають виразно расистське підґрунтя: всі вони викликають або анімалістичні асоціації (*быки, кукуты, рагули, колхоз*), або прямо вказують на розумову чи моральну неповноцінність (*жлобы, мовноки, бандеры, национально озобоченные*).¹²

Ситуація не змінилася й після скасування колгоспного рабства по смерті Сталіна, коли селяни нарешті отримали внутрішні паспорти і можливість більш-менш вільного виїзду з колгоспного гетто. Не змінилася сама структура соціально-економічних взаємин між «першим світом» і «третім», а відтак і їхня ієрархія та статус їхніх жителів. Попри видачу колгоспникам паспортів, переїзд автохтонів до міст суворо обмежувався системою *прописки*, – своєрідним візовим сурогатом, за допомогою якого заможніший «перший світ» здатен захищатися від неконтрольованого напливу злидарів із периферії. Навіть сама процедура отримання *прописки* багату в чому схожа на процедуру отримання візового дозволу на тимчасове проживання: аплікант із «третього світу» мусить або одружитися з жителем/жителькою «першого світу», або пробитись туди на навчання, або ж погодитися на брудну, неprestижну роботу, спеціально залишену жителями «першого світу» для вихідців із «третього».¹³ Все це, зрозуміло, лише зміцнювало негативний, «недолодський» імідж сільських аборигенів в очах міських колоністів та урбанізованих автохтонів, котрі вже встигли асимілюватися і перейняти колонізаторські погляди.

Становище жителів «внутрішніх колоній» було справді більш-менш однаковим по всьому СРСР. Проте в Росії поряд із відсталим сільським «третім світом» існував також «перший світ» великих міст, передусім Москви й Ленінграда, де автохтонні (російські) мова й культура могли розвиватися, попри ідеологічні обмеження, – річ цілком неможлива у Києві (або Мінську), де все модне, модерне, престижне мусило бути тільки російським. Відповідно й процес перетво-

рення «негрів у білих» був істотно інакшим для селян у Росії та в Україні. Для одних він не був пов'язаний з кардинальною зміною ідентичності, йшлося лише про певне «окультурення» – шліфування вже наявної мови і засвоєння певних культурних практик у рамках того самого етносу. Для других він був радикальним ламанням мови і пов'язаною з нею світоглядом. Травма поглиблювалась роздвоєнням ідентичності та інтерналізацією колонізаторської ненависті-зневаги до колишніх «своїх» і до самого себе.

Всі ці процеси ще чекають належного осмислення в Україні, хоча на прикладі Ірландії вони вже досить добре досліджені. Майкл Гехтер був чи не першим, хто написав про «білий расизм» як важливий чинник, що підтримує структуру внутрішньої колонії і забезпечує асиміляцію пригнобленої меншини (її перетворення з «чорних» у «білих») або ж штовхає до радикального націоналізму (себто до захисту своєї «чорношкірості»). Хоча «англосакси і кельти не різняться за кольором шкіри, – писав він, – а проте расизм буває і там».¹⁴

«(1) Характерною рисою імперської експансії є упослідження автохтонних культур периферійних груп. (2) Одним із наслідків такого упослідження є ослаблення волі та здатності автохтонів опиратися колоніальному режимові. (3) Політична інкорпорація вирішальним чином впливає на поступ англізації, котра здійснюється не лише через урядові декрети, але й через добровільну асиміляцію периферійних еліт. (...) Раціональним мотивом свідомої англізації периферійних еліт було їхнє прагнення дистанціювати себе наскільки можливо від маси своїх земляків, глибоко зневажених англійською культурою. Саме для цього вони заподавляли вчилися розмовляти англійською вдома, імітувати англійські манери і настанови, перебудувати весь свій спосіб життя на англійський взорець. Фактично це було добровільним зреченням свого національного походження».¹⁵

Олександр Мотиль, обговорюючи подібну проблему на східнослов'янських «околицях» Росії, зокрема в Україні, скористався прецизійнішим терміном «супрематизм» (від *supremacy* – «вищість») для окреслення зневажливого ставлення багатьох росіян і російськомовців до україномовних аборигенів.¹⁶ Він не став, однак, уживати терміну «білий расизм», слушно вважаючи його занадто метафоричним. Бо хоч яким травматичним був процес русифікації для багатьох українців чи процес англізації для багатьох ірландців, вони не зазнавали дискримінації як індивіди, оскільки були расово білими, а отже й уважалися «(майже) тим самим» народом, що й росіяни (чи, в іншому випадку, англійці), – етнічне ядро панівної імперської нації.¹⁷

І Російська, й Советська імперії були достатньо інклюзивними для залучення етнічних українців, як і членів інших расово споріднених груп, до імперського проекту, забезпечуючи їм належну кар'єрну промоцію в обмін за лояльність і водночас жорстко репресуючи «націоналістичні» та інші «нелояльні» ухили. Імперська інклюзивність, однак, мала свою ціну: неофіти повинні були зректись своїх мов і культур (якщо ті були неросійськими), своєї релігії (якщо то було не московське православ'я) і своїх політичних переконань (якщо вони не були монархістськими чи комуністичними). Кожен неросійський «білий», що відповідав цим критеріям, міг зробити, у принципі, будь-яку кар'єру і в Російській, і в Советській імперіях. Їхня етнічність справді не мала значення – якщо не асоціювалася з якимись специфічними мовно-культурними, а тим більш політичними вимогами для певної групи, обмежуючись виключно регіональним патріотизмом (сентиментом) у рамках загальноімперського. На індивідуальному

рівні – як лояльні імперські піддані – вони справді не зазнавали жодного колоніального гніту, жодної дискримінації, жодних обмежень на професію чи місце поселення. Але на рівні окремих мовно-культурних чи конфесійних груп – як їхні свідомі члени зі специфічними груповими потребами – вони зазнавали всіляких дискримінаційних обмежень і репресій.¹⁸

Той факт, що етнічні українці обіймали найвищі посади у Російській та Советській імперіях, не має жодного політичного значення для України як нації й українців як етносу зі специфічними потребами та інтересами. У політичному сенсі ті посадовці не були українцями, достоту як Йосиф Сталін не був політично грузином, а численні євреї у більшовицькому керівництві не були євреями в жодному істотному значенні того слова. Всі вони розбудовували Російську імперію, яка не ставала завдяки їм ані на йоту єврейською, українською чи грузинською, як не стало від того кращим і становище їхніх «генеалогічних» етносів у Російській імперії. Етнічне походження мало для них та їхніх номінальних етносів не більше значення, ніж поштова адреса того місця, де вони народилися.

Українці справді не зазнавали колоніального гноблення й дискримінації – але тільки тою мірою, якою переставили бути українцями в будь-якому істотному значенні. Ніхто їх не колонізував, бо й не було такої потреби: вони самі були вже на боці колонізаторів, у ролі їхніх заподавливих помічників і виконавців. З імперського погляду, вони були вірцевими автохтонами, гідними всіляких похвал і промоції. Натомість ті, котрі не зрікалися української ідентичності й не інтерналізували імперської колективної підсвідомості, мали змогу пізнати всю репресивну силу поліційної держави та її аж ніяк не інклюзивних дискурсів.

Посилання

¹ Почасті я обговорював це питання у статтях: «Colonialism in another way. On the applicability of postcolonial methodology for the study of postcommunist Europe.» *Porownania* 13 (2013): 47-59; та «The Ukrainian 'Friday' and the Russian 'Robinson': The Uneasy Advent of Postcoloniality.» *Canadian American Slavic Studies* 44, nos. 1-2 (2010): 5-20. Див. також: David Moore, «Is the Post- in Postcolonial the Post- in Post-Soviet? Toward a Global Postcolonial Critique;» *PMLA* 116, no. 1 (2001); Абдурахман Авторханов, *Империя Кремля: советский тип колониализма* (Garmisch-Partenkirchen: Prometheus Verlag, 1988); Станіслав Кульчицький, «Чи була Україна російською колонією в царські і радянські часи?» / *Academia. Terra Historiae*, за ред. Геннадія Боряка (К.: Інститут історії НАНУ, 2020).

² Luke Gibbons, «Ireland and the colonization of theory.» *Interventions* 1, no. 1 (1998), 27. В українському, як і в ірландському випадку «загарбання не обмежувалося самим лише військовим та політичним підкоренням, а й включало колоніальні методи конфіскації земель та системного нищення місцевих законів, мови, релігії та культури» (Gibbons, *ibid.*).

³ Taras Kuzio, «Empire Loyalism and Nationalism in Ukraine and Ireland.» *Communist and Post-Communist Studies* 53, no. 3 (2020), 89-90.

⁴ «В такому [широкому] розумінні поняття колоніалізму може бути застосоване і до античності (Рим), і до білих поселенських колоній (Канада, Австралія), і до експансіонізму декотрих неєвропейських держав (Японія). Воно включає також поняття внутрішнього колоніалізму, тобто політики щодо менших дискримінованих груп у тій самій державі. Класичний приклад – Ірландія, Валія та Шотландія, які хоч і відрізнялися своїм статусом від інших володінь

Британської Корони, проте під багатьма оглядами нагадували традиційні колонії. Так само й Україна – хоч і не є типовою постколоніальною державою, проте має чимало відповідних прикмет. Залежність від колишньої метрополії проявляється найвиразніше в соціальній сфері, культурі та економіці, проте помітна й у внутрішній та зовнішній політиці». (Andrzej Szeptycki, «Ukraine as a Postcolonial State?» *Polish Quarterly of International Affairs* 1 (2011), 5, 28).

⁵ Zenon Kohut, *Russian Centralism and Ukrainian Autonomy. Imperial Absorption of the Hetmanate, 1760s–1830s* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1989); Stephen Velychenko, *Painting Imperialism and Nationalism Red: The Ukrainian Marxist Critique of Russian Communist Rule in Ukraine, 1918–1925* (Toronto: University of Toronto Press, 2015).

⁶ Stephen Velychenko, «The Issue of Russian Colonialism in Ukrainian Thought. Dependency, Identity and Development,» *Ab Imperio* 1 (2002), 328.

⁷ Shakir Mustafa, «Revisionism and Revival: A Postcolonial Approach to Irish Cultural Nationalism,» *New Hibernia Review* 2, no. 3 (1998), 38, 43–44.

⁸ Див., напр., Максим Розумний, «Хто кого колонізував?» *Єспресо*, 7.05.2019

⁹ Serhii Plokhyy, «The Invention of Russia,» in his *The Origins of the Slavic Nations: Premodern Identities in Russia, Ukraine and Belarus* (Cambridge, Cambridge University Press, 2006), 250–298.

¹⁰ Zenon Kohut, *Making Ukraine: Studies on Political Culture, Historical Narrative, and Identity* (Toronto & Edmonton: CIUS, 2011); Maksym Sviezhenstev: *'Phantom Limb': Russian Settler Colonialism in the Post-Soviet Crimea (1991–1997)*, Electronic Thesis and Dissertation Repository 7077 (London, Ont.: University of Western Ontario, 2020).

¹¹ Докладніше див.: Mykola Riabchuk, «Ukrainians as Russia's negative 'Other': History comes full circle,» *Communist and Post-Communist Studies* 49, no. 1 (2016), 75–85. Пор.: David Hayton, «From Barbarian to Burlesque: English Images of the Irish c. 1660–1750,» *Irish Economic and Social History* 15, no. 1 (1988), 5–31; Edward Hirsch, «The Imaginary Irish Peasant,» *PMLA* 106, no. 5 (1991), 1116–1133; Maureen Waters, *The Comic Irishman* (Albany: State University of New York Press, 1984).

¹² «Традиція колоніальних взаємин з імперською Росією помітна і досі у трактуванні українських мови й культури як другосортних порівняно із російськими. Це проявляється,

зокрема, в ярликуванні української мови як «собачої» чи «телячої», а самих українців – як примітивів... Історія колонізації України Росією робить українськість і чорношкірість співмірними категоріями, що виражають упосліджену ідентичність, хоча приналежність українців до білої раси і вносить у цю подібність деякі корективи». (Laada Bilaniuk, «Race, Media, and Postcoloniality: Ukraine Between Nationalism and Cosmopolitanism,» *Krytyka*, October 2017).

¹³ Кількість таких посад була обмеженою, тож держава встановлювала кількісні ліміти на працевлаштування «внутрішніх» мігрантів, звідси і їхня повсякденна назва – «лімітчики».

¹⁴ Michael Hechter, *Internal Colonialism: The Celtic Fringe in British National Development, 1536–1966* (London: Routledge, 1975), xvi–xvii. Пор. поняття «антиваллійського расизму» у праці Simon Brooks, *Why Wales Never Was. The Failure of Welsh Nationalism* (Cardiff: University of Wales Press, 2017), 116.

¹⁵ Hechter, 24. Пор.: «Ірландська сприймалася багатьма як мова кухні, англійська – як мова прогресу... Національна мова збереглася сьогодні у природному, повсякденному вжитку лише в дедалі менших районах заходу й півдня... які потерпають від злиднів та еміграції». (Conor O'Clery, «Ireland: Could election sound death knell for Irish language?» *Global Post*, February 21, 2011).

¹⁶ Alexander Motyl, «Soviet-Style Imperialism and the Ukrainian Language,» *World Affairs Journal*, February 11, 2013.

¹⁷ Andreas Kappeler, «Mazepintsy, Malorossy, Khokhly: Ukrainians in the Ethnic Hierarchy of the Russian Empire,» in *Culture, Nation, and Identity*, ed. Andreas Kappeler et al. (Edmonton: CIUS, 2003); див. також: Alexander Motyl, *Will the Non-Russians Rebel?* (Ithaca: Cornell University Press, 1987).

¹⁸ За влучним спостереженням канадського автора, «Українці й ірландці були водночас чужими і спорідненими, дикими й лагідними, небезпечними й ідилічними, зухвалими бунтарями й імперськими лоялістами. Відповідно і царська, й Британська імперії здійснювали водночас дискримінаційну й асиміляційну політику, намагаючись, з одного боку, притлумити розвиток українського й ірландського націоналізму та сепаратизму, а з другого боку – виплекати породу «хороших», лояльних, «свійських» ірландців та українців» (Kuzio, «Empire...», 93).

«Збруч»

Закінчення в наступному числі

Не бійсь. Не зраджуй. Не мовчи

Олег К. Романчук. «Не бійсь. Не зраджуй. Не мовчи»: Публіцистика воєнного часу. Вибрані тексти 2014–2019: статті, есе. – Львів: Універсум, 2020. – 608 с., 7 іл.

Умови придбання

Щоб придбати книжку, слід переказати 250 гривень (у вартість включені поштові витрати за пересилку рекомендованою банделролло) через будь-який банк чи надіслати поштовим переказом на рахунок IBAN UA08325268000000002600744144 в ПАТ АКБ «Львів», ЄДР-ПОУ 19326603, МФО 325268. Одержувач: ТзОВ «Універсум».

Не забудьте надіслати на адресу редакції («Універсум», п/с 2994, Львів–17, 79017) копію квитанції поштового переказу чи платіжного доручення, чітко зазначивши при цьому свою адресу та номер мобільного телефона (вимога Укрпошти).

Тексти книжки відомі читачам часопису «Універсум», тижневика «Країна», інтернет-порталу «Радіо Свобода». Зібрані «під одним дахом», вони дають змогу простежити вперту, послідовну лінію автора щодо захисту національних інтересів.

Леонід Капелюшний, письменник, сценарист, публіцист

